

4. Эң негизги маселе - сөздүктөгү лексиканын жайгашуу принциби эсептелинет. Формалдуу жана тематикалык ыкмаларды айкалыштыруу максатка ылайыктуу, анткени дал ушул тартип шарап жасоо терминдери жөнүндө түшүнүк бере алат, ошондой эле сөздүктүн электрондук версиясына негиз боло алат.

Адабияттар тизмеси:

1. **Гринев, С.В.** Введение в терминологическую лексикографию: учебное пособие [Текст] / С.В. Гринев. - М.: МГУ, 1986. - 98 с.
2. **Гринев-Гринепрч, С.В.** Введение в терминографию: Как просто и легко составить словарь [Текст] учеб. пособ. / С.В. Гринев-Гриневиц. - М.: ЛИБРОКОМ, 2009. - 224 с.
3. **Лейчик, В.М.** Терминоведение: Предмет, методы, структура [Текст] / В.М. Лейчик. - М.: КомКнига, 2006. - С. 204 - 205.
4. **Рудакова, А.Г.** Принципы отбора терминологической лексики при составлении словаря терминов по специальности [Текст] / А.Г.Рудакова // Горный информационно-аналитический бюллетень (научно-технический журнал). - 1999. -№ 1. - С. 100-101.
5. **Рылов, А.С.** Принципы составления словаря терминов журналистики [Текст] / А.С.Рылов // Вестник. – Нижегородск: НУ, 2001.- № 1.- С. 81-85.
6. **Фефилов, А.И.** Конфронтативная морфотематика русского и немецкого языков. Когнитологическое исследование: монография [Текст] / А.И. Фефилов. - Германия: Lambert, 2015.-241 с.
7. **Шетле, Т.В.** Лексикографические критерии составления учебного словаря- минимума англоязычных терминов банковского дела [Текст] / Т.В.Шетле // Вестник. – *Кострама*: КГУ,2009. -Т. 15. - № 1. - С. 142-147.
8. **Буренкова, С.В.** Традиционное и новое в идеографической лексикографии (на примере русских и немецких словарей) [Текст] / С.В.Буренкова // Вестник. Серия: Гуманитарные науки. –Тамбов: ТГУ, 2008. - № 8 (64). - С. 167-174.
9. **Морковкин, В.В.** Идеографические словари [Текст] / В.В. Морковкин. - М.: Моск. ун-та, 1970. - 71 с.
10. **Закирова, Е.С.** Терминография как результат формирования языка для специальных целей [Текст] / Е.С.Закирова // Известия. - М.: МАМИ, 2013. - Т. 2. - № 4. - С. 267-274.
11. **Жусупова, Д.** Обучение орфографии трудных слов на уроках английского языка [Текст] / Д. Жусупова // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2010.- №1.- С.12-14.
12. **Абдивалиева, Г.А.** Профессиональная лексика через нетрадиционные методы обучения [Текст] / Г.А. Абдивалиева // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2017. - №2. - С. 61-66.

DOI:10.54834/16945220_2022_2_109

Поступила в редакцию 03. 03. 2022 г.

УДК:811.512.154

Бообекова К.С.

ст. преп. Кыргызско-Турецкого универ. Манас, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЛАКАПТАРДЫН МАКАЛДАРДАН АЙЫРМАСЫ

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз тилиндеги лакаптардын түрлөрү саналат. Изилдөөнүн максаты – лакаптардагы тилдик өзгөчөлүктөрдү белгилөө жана алардын элдин маданий тилдик байлыгына кошкон салымын аныктоо менен бирге, берген маанисине, айтылыш жана түзүлүш өзгөчөлүгүнө, келип чыгуу булагына карата классификациялоо. Макал-лакаптар боюнча изилдөөлөр көбүнчө фольклор, фразеология, адабият таануу илимдеринин алкагында жүргүзүлүп, макал-лакаптардын табиятындагы өзгөчөлүктөр, айырмачылыктар тил илиминде толук таанытылып, изилденип бүтө элек, так аныктамаларды ала элек. Бул эмгекте лакаптардын өзгөчөлүктөрү макалдардан бөлүнүп, келип чыгуу булагы, себеби, жаралуу доору, кайсыл мүчөлөр аркылуу уюштурулуу формалары ар тараптуу каралып, классификацияларга бөлүндү. Лакаптар жалпысынан үч чоң топко бөлүнүп берилгени менен, натыйжада 22 түрдүү уюштурулуу формасы жана 31 түрдүү айтылыш өзгөчөлүгү болгону аныкталды. Эмгек кыргыз тилинде лакаптарды мындан ары дагы тереңдетип изилдөөгө жол ачат деген үмүт бар.

Негизги сөздөр: макал-лакап; лакап; айырма; структура; лакапты уюштуруу формалары; сөздүн мүчөлөрү; классификация.

РАЗНИЦЫ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Предметом исследования являются типы поговорок в кыргызском языке. Цель исследования – выявление языковых особенностей поговорок и определение их вклад в культурно-языкового наследие народа, а также их классификация по значению, структуре, специфике и использованию в речи, источнику происхождения. Исследования пословиц и поговорок ведутся в основном в области фольклора, фразеологии, литературоведении. Однако, особенности различия и разнообразие пословиц и поговорок полностью не изучены и не получили достаточных и точных определений в языкознании. В работе даны определения поговоркам отдельно от пословиц, а также изучены источники происхождения поговорок, эпохи создания, формы образования поговорок и разделены на классификации. Поговорки в целом рассмотрены в трех основных группах, в результате было выявлено 22 различие и 31 формы употребления их в речи. Есть надежда что работа будет источником для дальнейшего углубленного изучения поговорок в кыргызском языке.

Ключевые слова: пословицы; поговорки; отличия; структура; формы организации поговорок; окончание; классификация.

THE DIFFERENCE BETWEEN PROVERBS AND PHRASES IN THE KYRGYZ LANGUAGE

The subject of research is the types of sayings phrases in the Kyrgyz language. The aim of the study is to identify the linguistic features of sayings and determine their contribution to the cultural and linguistic heritage of the people, as well as their classification according to their meaning, structure, specificity and use in speech, source of origin. Research on proverbs and sayings is still being conducted out mainly in the field of folklore, phraseology and literary criticism. However, the features of the difference and diversity and nature of proverbs and sayings have not been fully studied and understood, they have not received a sufficient and clear definitions in linguistics. In this paper given the definitions of sayings separately from proverbs, the sources of the origin of sayings, the epoch of creation, forms of construction of sayings and are divided into classifications. Sayings as a whole are considered in three main groups, as a result, 22 differences and 31 forms of their use in speech were identified. It is hoped that the work will be a source for further in-depth study of sayings in the Kyrgyz language.

Key words: proverbs, sayings, differences, structure; forms of construction of sayings; the ending; classification;

Киришүү. Кыргыз тилиндеги лакаптар макалдардан бөлүнүп, азыркыга чейин өз алдынча классификацияланып терең изилденбей, канчалаган эмгектерде, илимий чыгармаларда лакаптар өзүнчө жанр же тилдик бөлүк катары бөлүнүп каралбай «макал-лакаптар» деп алар кош сөз сыяктуу, ажыратылбай, бирдикте каралып келет. Ушул абал лакаптардын түзүлүшү, айтылышы, жаралуу себеби, келип чыгуу булагы, айрым учурларда аны айткан ээси, айтылуу дору, колдонулган аймагы, абалды таамай сүрөттөөгө кошкон салымы, тилдеги орду, түрдүүлүгү лакаптарды макалдардан бөлүп кароо боюнча изилдөө жасоого түркү болду.

Макал-лакаптар шарттуу түрдө фольклордук жанр катары эсептелсе да, аталган тармактын башка жанрларынан маани-мазмуну жагынан өзгөчөлөнүп турат. Алар бир улуттун көпчүлүк өкүлдөрү тарабынан аң-сезимде эч өзгөрүүсүз бири-бирин кайталаган клишелер түрүндө сакталып, турмуштук тажрыйбанын үлгүсү иретинде кепте даяр тексттик формада колдонулат. Макал-лакаптарды текстология жагынан алып караганда, алардын узун же кыска экендигине карабастан, ар биринин бүткөн бир жалпы ойду чагылдырып, коммуникативдик функциясынын болушу менен шартталат. Макал-лакаптардын текст түзүүчү, ойду кеңейтүүчү, тилдик аң-сезимди өстүрүүчү касиети бар [10]. Г.Л.Пермяков макал-лакаптарды жалгыз гана текст катары эсептебестен, бир эле учурда тилдик белги катары да берген. Тагыраагы, ал макал-лакаптарды тилдик белгисине жараша лингвистикага, тексттик мүнөзүнө жараша фольклорго кошуп карап, бул белгилердин негизинде паремиялогия деп аталуучу тилдин жаңы багытынын, деңгээлинин бардыгы тууралуу жазат [8]. Азыркы учурда паремиялогия түздөнтүз макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, табышмактарды ж.б. калктын салттык, маданий бай тажрыйбасынан келип чыгуучу оозеки чыгармачылыктын элементтерин изилдөөнү көздөгөн

тилдин жаңы тармагы катары калыптанууда. Г.Л.Пермяков паремиология илиминин алкагында макал-лакаптардын үчилтик табиятына токтолот: 1. Макал-лакаптар - тилдик кубулуш; 2. Макал-лакаптар - бүткөн ойду билдирүүчү логикалык бирдиктер; 3. Макал-лакаптар - көркөм миниатюралар [7,10]. Философтор макал-лакаптар аркылуу элдик ой жүгүртүүнүн түзүлүшүн андоого аракет кылат [1].

Лакаптын аныктамасы орус окумуштуулары Даль В.И., Дубровская О. Г., Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., Теленкова М.А., Аникин В.П., Ушаков Д.Н., Черепанов В.Д., Потенция А.А., Бабиян Т.В., Телия В.Н., Михельсон М.И., Граник Г.Г., Мещерякова М., Соболева О.В. ж.б. эмгектеринде чагылдырылган. Аты аталган окумуштуулар макал, лакап, фразеология, учкул сөздөрдү изилдеп, сөздүк түзүп жана алардын грамматикалык структурасын, формасын анализдешкен. Орус окумуштуусу В.И.Даль орус изилдөөчүлөрүнөн биринчилерден болуп паремиялык жанрларды бири-биринен ажыратууга аракет жасаган. Ал сөздүгүнүн кириш сөзүндө лакаптарга аныктама берип: «Элдик аныктамаларга ылайык лакаптар гүл болсо, макалдар - анын жемиши. Бул - туура. Себеби, лакаптар кыйыр түрдө айтылган бөтөн сөздөр болуп, бүткөн ойду билдире албайт, б.а. макалдардын жарымы сыяктуу элес калтырат»- деген [2, 10].

Ал эми кыргыз тилинде Юдахин К.К., Ибраимов М.И, сөздүктөрдү түзсө, 1955-жылы Б.Керимжанова «Кыргыз элинин макал жана лакаптары» деген, 1964-жылы «Кыргыздын макалдары, лакаптары жана учкул сөздөрү» деген аталыш менен макал-лакаптарды өзүнчө топтоп кылып чыгарып, кыргыз макал-лакаптарын тармактагы изилдөөлөрдүн жандануусуна зор салым кошкон. С.Закиров 1962-жылы өз изилдөөсүн «Кыргыз элинин макал-лакаптары» деген аталыш менен колго алып, анда макал-лакаптардын классификациясы, келип чыгуу булактары, көркөмдүк өзгөчөлүгү, поэтикасы, эстетикалык баалуулугу боюнча көптөгөн сунуштар, ойлор айтылган [10]. Мындан тышкары, макал-лакаптарды тематикасына жараша топтоп, Ш.Усупбековдун (1982) «Кыргыз макал-лакаптары», Ш.Төлөевдин (1985) «Кыргыз макал, лакаптары» деген эмгектерин, Ж.Мукамбаев 1982-жылы «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу эмгегин, Г.Тажиева жана А.Курманбекова (2004), М.Ибрагимов (2005), Ж.Койчуманов жана Ы.Кадыров (2012) ж.б. эмгектерин көрүүгө болот. Б.А. Сагынбаева, К.С. Бообекова Кыргыз-Түрк лакаптарын салыштырууга багытталган изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. С.Иманалиевдин, Д.Эшкеновдун изилдөөсүндө сөз концептине көңүл бурулуп, сырдык сөздөр жана макал-лакаптарга да өзгөчө орун берилген.

С. Закиров [3] «Элдик оозеки чыгармалардагы айрым жанрларды жыйноодо көптөгөн кыйынчылыктар да жолугарын, Мисалы: табышмактар менен макал-лакаптарды чогултуу өтө оор экенин, буларды жаттап алып ошол эле замат айтып бере тургандай мүмкүнчүлүктөр болбогонун, кокусунан сөздүн арасына туура келе калганын, айтуучунун өзү да байкабай калган учурлар көп экенин» белгилеген. Ошондой эле «макал-лакаптардын маанисин бир сөз менен жалпылаштырууга мүмкүн эместигин, алар сүйлөмдүк түзүлүштө болгондуктан, ичиндеги сөздөрдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажырата ала турганыбызды» белгилеген [4]. Бирок макалдар семантикалык жактан бүткөн бир ойду билдиргендиктен сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу мүмкүн болгону менен, лакаптардын баарын тең антип талдоого мүмкүн эмес. Себеби, лакаптарда көп учурда ой бүтпөй калышы, айтылып жаткан ой аркасынан экинчи бир ойду ээрчителиши ыктымал.

Д.Э.Эшкенов [10] Макал-лакаптардагы менталитеттик өзгөчөлүктөргө анализ жүргүзүү аркылуу бир тилде сүйлөгөн адамдардын дүйнөнү кабылдоодо кандай таанып-билүүчүлүк категорияларга басым жасарын жана ал категорияларга жараша түшүнүктөрдүн аң-сезимдеги жайгашуу ордун аныктаса болорун белгилеген. Изилдөөлөр конкреттүү тилдердеги макал-лакаптардын табиятын терең талдоого багытталгандыгын эске алсак, макал-лакаптар аркылуу бир коомдун, улуттун жалпы дүйнө таанымын, жүрүм-турум эрежелерин, жашоо образын ж.б. негизги өзгөчөлүктөрүн илимий жактан ар тараптуу анализдөөгө мүмкүн болот [10,12]. Макал-лакаптар биздин күндөлүк турмушубуз менен тыгыз байланышып, аларда улуттун көп кылымдык тажрыйбасынан топтолгон кемеңгерликтин үлгүлөрү, чыгармачылыктын жогорку деңгээлдери, жалпы жүрүм-турум нормалары даана сакталып калгандыктан, макал-лакаптын өзөктүк мазмуну элдин жашаган жери, маданияты, каада-салты менен үндөшүп турса, ал ма-

кал-лакап ошол тилдин байлыгы катары эсептелүүгө тийиш [10,13]. Макал-лакаптар, жалпысынан, улуттун деңгээлиндеги когнитивдик структурада каралат. Анткени макал-лакаптар жалпы улуттун тажрыйбасынан пайда болуп, көпчүлүк тарабынан бирдей когнитивдик түзүлүштү камсыз кылуучу тилдик бирдиктерге кирет [10,14].

Макалдардын жаратуучусу жалпы эл деп билинип же аноним болуп, кыска, уйкаш айылган сөз тизмегинде же сүйлөмдө ошол элдин ой пикири, түшүнүгү, маданияты, салты, орток тил маданияты чагылдырылат. Макалдар бир элге таандык болуп, кылымдарды басып өтүп, ошол элдин ойлорунан, ой бүтүмүнөн, турмуштук тажрыйбадан алынган сабагынан, логикасынан жаралат. Макалдар окуя же мамилеге карата элдин ой пикирин, жашоого көз карашын чагылдырган кыска, нуска, таамай айтылган сөздөр. Негизинен макал элди тарбиялап, өзүндө терең маани катылган.

Лакаптардын келип чыгуу булагы. Лакаптардын да жаратуучусу -эл. Бирок айрым учурда алардын «автору», доору, келип чыгыш тарыхы, колдонулган аймагы белгилүү. Бирок эмнегедир бул эки тилдик бирдик өз өзүнчө бөлүнүп айтылбастан, көбүнчө «*макал-лакаптар*» деп айтылып, кош сөз катары кабыл алынгандай элес калтырат. Макал жана лакаптар эч бир убакта актуалдуулугун жоготпой, эскирбей, дайыма адам баласынын жан дүйнөсүндө орун алат. Макал - кыска, кыймыл-аракетти, бүткөн ойду чагылдырган элдик чыгарма. Эки бөлүктөн турат. Окуя жана андан тарбия алып, жыйынтык чыгаруу күтүлөт.

Макал жана лакаптардын мазмуну, образдуулугу, элестүүлүгү болумуштардын, жомоктордун, аңгемелердин, ырлардын жана башка жанрлардын өзгөчөлүгүнө жараша өзгөрөт. Кээ бир сөз, сөз айкашы же сүйлөмдөрдүн макал же лакап катары колдонулушу жанрдын өзгөчөлүгүнө кызмат кылат. Кээ бири бурмаланып, кыйыр түрдө айтылат. Мисалы, «арпа эксең буудай өнөбү?» - суроосу кыйыр түрдө берилет. Же «сарымсактан келин алышыптыр, жыты кырк жыл бою кетпептир»- деген түрк лакабы да, «көр көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат», кыргыз макалы, «казга теңелип карганын буту сыныптыр», «же чапаным же», - деген лакап да кыйытып, өз учуруна дал келген окуяга карата айтылат. Бирок көпчүлүк макалдар түз мааниде айтылат. Мисалы, «Мурун чыккан кулактан, кийинки мүйүз озуптур».

Лакаптар турмуш-тиричиликке байланыштуу, эпостордон, жомоктордон, уламыштардан, элдик оозеки чыгармалардан, фольклордон, адабий чыгармалардан, кээ учурда эл оозунан, күүмдүк жашоодон алынышы мүмкүн. Алардын кээ бирлеринин жаралуу доору, ким айтканы белгилүү болсо, көп учурда белгисиз болуп, эл ичине сиңип кеткендиктен, лакаптар жалпы элдин байлыгы катары кабыл алынып калган.

Кыргыз тилиндеги лакаптардын баарынын түшүндүрмөсүн берүү мүмкүн эмес, айрыкча керек да эмес. Изилдөөдө кээ бир лакаптар бүтүндөй эл үчүн орток болсо, кээ бирлери аймактык өзгөчөлүккө карата көп же аз колдонулаары билинди. Кээ бир аймакта колдонулган лакаптардын ким тарабынан айтылганы, кандай учурда айтылганы ошол аймактагы элге маалым болсо, кээ бири көп убакыт өткөнүнө байланыштуу автору унутулуп калган же жалпы элге сиңип кеткен. Ошондой эле кээ бир лакаптар аймактык болуудан чыгып, жалпы элге тарап кеткенине күбө болдук. Бул албетте тилибиздин байлыгы, элдик акылмандыктын, тапкырлыктын үлгүсү. Андыктан лакаптардын изилдениши жана элге таралышы өтө маанилүү.

Макалдын лакаптан айырмасы эмнеде? Лакап - элдик оозеки чыгармачылык болуп, эл оозунда айтылып калып, окуя, абалды так, таамай сүрөттөөгө багытталат. Мисалдарын адабий чыгармалардан да кездештирүүгө болот. Кээде макал менен лакаптын ортосунда так чекти, айырманы белгилөө өтө татаал. Сүйлөп жатканда, тилде макал көпчүлүк учурда лакап сыяктуу колдонулушу же лакап макал сыяктуу колдонулушу мүмкүн. Мисалы, «отун албаганга от жактырба» лакабы макал сыяктуу колдонулса, «Башы оорубагандын Кудай менен иши жок» макалы да лакап сыяктуу колдонулушу толук мүмкүн.

1. Лакаптар макалдардан жаралыш өзгөчөлүгү боюнча айырмаланат.
2. Лакаптар көбүнчө метафораларга, салыштыруу, гиперболага негизделет. «Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн», «айткандын оозу жаман, ыйлагандын көзү жаман».
3. Лакаптарда да макалдардагыдай эле, элдик даанышмандык даана чагылдырылат. Айырмасы, макалда бүткөн ой болуп, эки бөлүктөн турса, лакап кээде бир гана бөлүктөн туруп,

көбүнчө ой бүтпөй да калышы ыктымал.

4. Лакап – кеңири тараган оозеки образдуу айтылыш болуп, турмуштун тигил же бул окуясын, абалын, көрүнүштү таамай сүрөттөп, баалап көрсөтүүчү сөз айкашы же сүйлөм сүйлөм. Лакап – бир окуяга карата кыска, таамай, образдуу айтылган сүйлөм же бир ой болуп саналат [6].

5. Лакап- эскирген, бирок макал сыяктуу дайыма колдонулуп келген, бир аз поэтика камтыган фольклордук жанр.

6. Лакаптардын кээ бир учурда келип чыгуу тарыхы, кимдин кандай учурда сүйлөгөнү да белгилүү болушу мүмкүн. Ким тарабынан айтылганы белгилүү болсо, «баланча айткандай...» -деп айтылып, ал эми кээ бири тарыхый окуяга байланыштуу болсо, келип чыгыш тарыхы, кандай учурда айтылып калганы же окуясы белгилүү. Мисалы, «Манасты унуткансып...».

7. Лакап шарттуу түрдө тигил же бул кыймыл аракетти билдирген сөз айкашы. Кээде окуянын маанисине төп келбеген ойду чагылдырышы да мүмкүн [11,12].

8. Лакаптын макалдан айырмасы – *тикеден-тике жалпылоочулук, тарбиялоочулук үйрөтүүчүлүк милдетти аткарбай, ал мүнөзгө ээ болбой, чектелүү гана абалдар үчүн айтылат, ошол учурдагы абалды сүрөттөйт*. Мисалы, «апенди кызын мактагандай болуп» деген сыяктуу лакаптар, бир ойду толук бүтүрбөй, окуялардагы окшоштукту салыштыруу иретинде айтылат.

9. Лакап – туруктуу сөз айкашы болуп, жандуу (көбүнчө оозеки) кепте колдонулуп, өзүндө, мазмунунда толук байланышты чагылдырган образдуу элести камтыган сөздөр (сүйлөм), кыйыр маанисинде окуяны сүрөттөйт. Бирок тарбия берүүчүлүк жагы жок.

10. Лакап –тарбия берүүчүлүк максатты көздөбөгөн, рифмалуу, образдуу, макал болуу үчүн толук жетилбеген, кандайдыр бир абалды, кубулушту, көрүнүштү, фактыны эч кандай контексти болбой, жаңы сөздөр менен аныктаган, логикалык жактан бүтпөгөн кыска кеп.

11. Лакап - кандайдыр бир абалды таамай сүрөттөө үчүн колдонулган, жалпылоочулук мааниси жок, тилдик бирдик [6]. Кандайдыр бир окуяга, кубулушка, көрүнүшкө карата таамай айтылган сөздү, ойду, сынды билдирет.

12. Лакаптар көбүнчө көп убакытка байкоого таянып айтылган жана элге сиңип кеткен, үгүт-насаат түрүндө сөз. Мисалы, «Жуурканыңа карап бутунду сун», «Айдаганы беш эчки, ышкырыгы таш жарат». Эски тажрыйбалардан калып, жол көрсөткөн, багыт берген насаат сөз. Мисалы: «Күлгөнгө күлө жетем дептир». «Көп түкүрсө көл болот». «Букарда пулу бардын көөнү ток». Кыска, кээде уйкаштыгы болсо, кээде уйкаштыгы болбой, насаат катары же кыйытып айтылган сөздөр лакап боло алат. «Керегем сага айтам, келиним сен ук», «Шодокондун бүркүтүндөй жулунуп», «Ары жок тооктун түшүнө, акталган таруу кириптир», «Мышык майга жетпей сасык дейт», «Колго түшкөн коенду, коё берген оңобу?» сыяктуу лакаптар да кездешет [5]. Макал жана лакаптар же учкул сөздөр жазуучулардын адабий чыгармаларында кездешет. Кээ бир лакаптар көркөм адабий чыгармалардан, жомоктордон, уламыштардан, анекдоттордон алынып, элге сиңип кеткен. Мисалы, «Шодокондун бүркүтүндөй жулунуп», «Акыл Карачачтай болуп», «чык татырбас Чынарбай», «Токбайдын тоюндай кылып», «ай караган текедей болуп» ж.б. Ушулар менен бирге, элдик турмуштан алынган азыркы учурга таандык жаңы лакаптар да кездешет.

13. Жазма адабияттын өнүгүшү менен макал- лакаптардын саны да өстү. Булар адабият тектүү лакаптар, учкул сөздөр катары билинет. Өзгөчө мында элдик фольклорго таянган, аларды жыйнап, чыгармаларында колдонгон кыргыз акын-жазуучуларынын эмгеги зор. Мисалы, Ч.Айтматовдун «адамга эң кыйыны күн сайын адам болуу», «Дүйшөндүн мектебиндей эски», «Танабайдай болуп алдыда жүрүү», А.Токомбаевдин «Биз дүйнөдөн өтүп кетсек, эл эмгектен эскерсин», А.Осмоновдун «Толубайдын аттарындай болуп», С.Эралиевдин «Ак Мөөр» поэмасынан алынган «Болот болуп буркурап», Токтогулдун ырындагыдай «Алымкан болуп», Тоголок Молдонун «Кемчонтойдой болуу», «Иттин доолдай тиктирем дегениндей болуу», М.Алыбаевдин кээ бир эрке аялдарга карата айтылган «ак кол, акчүч» деген аныктамасы же эл арасында «Мидин айткандай...» - деген сыпатоолор лакаптын ар жерде, ар кандай абалда колдонулаарын көрсөтүп турат. Элдик макал-лакаптардын катарына дүйнө адабиятынын өкүлдөрүнүн да сүйлөмдөрү кирген. Мисалы, А.С.Пушкиндин «алтын балыгы», М.А.Горькийдин

«кыштактагы чоң атама» сөзү, сүйүшкөн жаштарга карата айтылган «Тим эле Ромео Жульетта го» сөзү да Шекспирдин драмасынан алынып берилген.

14. Лакаптар өзүнүн нерсени, абалды, көрүнүштү таамай, образдуу сүрөттөө өзгөчөлүгү менен макалга караганда тилдин өзгөчөлүгүнө жараша кеңири колдонулушу мүмкүн. Лакап кайсы бир толук бүтпөгөн тамсилдин, макалдын, окуянын бир бөлүгү катары билинип, бир нерсени, абалды, окуяны кыйытып айтканга, эч кандай сабак бербей, чындыкты, фактыны так белгилегенге жарайт. Потебнянын белгилегени боюнча, «Лакап - элдин айтымындагыдай дарактын гүлү болсо, макал- мөмөсү. Лакап абалды сүрөттөөдө кыйтылган сөз, таамай белгиленген же бурмалап айтылган кеп, какшык, айтуу, түшүндүрүү өзгөчөлүгү болсо да, сындабай, үйрөтпөй, жыйынтык чыгарууга боло турган сөз айкашы, сүйлөм же макалдын жарымы» [9]. Лакап - сүйлөп жаткан кишинин бир нерсеге карата тике айтылган сөзү болуп, ой толук айтылбай, кээде нерсенин, абалдын, кишинин аты аталбай туруп, шарттуу түрдө ачык эле бир нерсеге тийиштирип айтышы, - десек болот.

15. Лакаптарда макалдарга караганда көбүнчө улуттук, жалпы элдик, аймактык түшүнүктөр камтылып, ошол элдин же аймактын элинин гана түшүнө ала турганындай абалды чагылдырат. Заман өзгөргөн сайын маани да өзгөрүп, лакап бир доорго таандык абалды сүрөттөөгө колдонулганын айтууга болот. Мисалы, «кайда барсаң Мамайдын көрү» лакабы жашоодогу кездешкен кыйынчылыкты билдирсе да, бир согуштан кийин Мамайдын аскерлеринин мүрзөлөрү бардык жакта толуп кеткенин билдирүүдө. Же болбосо «биринин жүнүн бири жеген» абал тике маанисинде жут болгондо койлор жээрге эч нерсе жок, ачкалыктан бири-биринин жүнүн экинчиси жеп жатып өлүп калганын билдирсе, кыйыр маанисинде абдан көп сандагы мал, эл топтолгонун билдирет. Ошентсе да тарыхый абалдан жаралган лакаптарга караганда, элдин күнүмдүк турмуштук тажрыйбасынан алынган лакаптар өтө көп кездешет. Башкача айтканда, элдик макал-лакаптардын негизги булагы болуп, ошол элдин социалдык-экономикалык, маданий, салттык жашоо тажрыйбасы саналат.

Лакаптардын классификациясы. Лакаптар төмөндө жаралуу өзгөчөлүгүнө, уланган мүчөсүнө, сүйлөм кандай сөздөр менен бүткөнүнө, каяктан алынганына, айтылганын өзгөчөлүгүнө карата чоң үч топко бөлүндү да, алар да өз ара жаралуу булагына, келип чыгуу же мүчө уланып уюштурулуу формасына, структурасына карай бир канча топко ажырады:

1. Жаралуу өзгөчөлүгүнө карай:

- Эпостордон алынган лакаптар
- Жомоктордон алынган лакаптар
- Тарыхый окуяларга байланыштуу лакаптар
- Турмуш- тиричиликке байланыштуу лакаптар
- Жаралган доору белгилүү
- Жаралган доору белгисиз
- Кимдин айтканы белгилүү (Асан айткандай)
- Кимдин айтканы белгисиз (Апенди же эртеги бирөө айткандай).

2. Сөз жасоочу мүчөлөрүнө карай:

- -ып, -ип, -үп, -уп, -сып, -сип, мүчөлөрү
- - ыптыр мүчөсү
- -ат, -ет, -айт, мүчөлөрү
- - ар, -мыш, -дай мүчөсү менен жасалган лакаптар
- Өткөн чактын -ды мүчөсү менен жасалган лакаптар.

3. Мүчө уланбай толук сүйлөм катары айтылган лакаптар

- - дейт менен бүткөн лакаптар,
- - болуп деген сөз менен бүткөн лакаптар,
- - дегендей деген сөз менен бүткөн лакаптар,
- Суроо иретинде айтылган лакаптар,
- Буйрук иретинде айтылган лакаптар.
- Тилек, ниет түрүндө айтылган лакаптар,
- Арман түрүндө айтылган лакаптар,

- «Жакшы, жаман» деген сөз менен бүткөн лакаптар,
- «бар, жок» - деген сөз менен бүткөн лакаптар,
- «аз, көп» - деген сөз менен бүткөн лакаптар,
- 1-, 2-, 3- жактарга тиешелүү айтылган лакаптар.

Жыйынтык

Жалпысынан алганда Кыргыз тилинде лакаптар үч чоң топко бөлүнгөнү менен бул үч топтогу лакаптар келип чыгуу булагына, тарыхына, түзүлүш, жаралыш өзгөчөлүгүнө, уланган сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү, чак, жак, чакчыл, салыштыруу мүчөлөрүнө жана толук сүйлөм катары кандай сөз менен бүткөнүнө карап, азырынча 31 башка өзгөчөлүктө айтылганы маалым болду. Албетте бул лакаптарды толук изилденди же айырмачылыктары табылды дегенге жатпайт. Кыргыз тилиндеги лакаптар - дагы көптөгөн изилдөөлөр жасалыш керектигин талап кылган өзүнчө тилдик байлык. Лакаптарда улуттук аң сезим, салт, маданият, көнүмүш адаттар, айласыздык же кандайдыр бир ыңгайсыздык абал түзүлгөндө кыска гана чымчып айтылган сөздөрдө чагылдырылат. Лакаптардын айтылышында, колдонулушунда өлкө ичинде аймактык өзгөчөлүктөргө жараша да айырма болгону, бир аймакта айтылган, колдонулган лакаптардын толук бойдон өлкөнүн башка аймактарына азырынча жайылбаганы байкалды. Андыктан, лакаптарды изилдөө мезгилдин талабы. Алар изилденип, аймактык жана диалекттик өзгөчөлүктөр сакталуу бойдон элге жеткирилсе, тилибиздин байлыгынын сакталышына, байышына өбөлгө болмок. Лакаптар келечекте ар тараптуу жана терең изилдөөгө алынат деп ишенебиз.

Адабияттар тизмеси:

1. **Аникин, В.П.** Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор [Текст]: пособ. для учит. / В.П. Аникин. – Москва, 1957.
2. **Даль, В.И.** Сборник. В 2-х т. Напутное [Текст] / В.И. Даль // Пословицы русского народа: Художестве. Литература.- Москва, 1984.
3. **Закиров, С.** Эл чыгармачылыгы - эл кенчи: Адабий сын, макалалар [Текст] / С. Закиров. - Ф.: Кыргызстан, 1981.- 176 б.
4. **Закиров, С.** Кыргыз элинин макал, лакаптары [Текст] / С. Закиров. - Ф.: Мектеп, 1962.- 112 б.
5. **Ибрагимов, М.** Кыргыз Макал-Ылакап [Текст] / М. Ибрагимов // Учкул Сөздөрү 10551.- Карабалта, 2005.- 500 б.
6. **Ожегов, С.И.** Толковый словарь русского языка, 2-е издание [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - М.: АЗЪ, 1994.
7. **Пермяков, Г.Л.** От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише) [Текст] / Г.Л. Пермяков. - Москва, 1970.- 240 с.
8. **Пермяков, Г.Л.** К вопросу о структуре паремиологического фонда [Текст] / Г.Л. Пермяков // Типологические исследования по фольклору.- Москва, 1975.
9. **Потебня, А.А.** Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка [Текст] / А.А. Потебня // Теоретическая поэтика.- М.: Высшая школа, 1990.- С.90-97.
10. **Эшкенов, Д.Э.** Улуттук менталитеттин тил аркылуу чагылдырылышы [Текст]: дис. ... д-ра PhD / Д.Э. Эшкенов.- Бишкек, 2015.
11. Что такое поговорка? Определение и значение слова ..., URL: www.slovotop.ru/6/pogovorka.html. Дата обр. 15.11.2020.
12. **Калдыбаева, Ж.А.** Использование пословиц, поговорок и загадок на занятиях по практическому курсу русского языка [Текст] / Ж.А. Калдыбаева, Н.С. Кудайбергенова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2012. - №3,4. – С. 5 – 7.
13. **Султаналиева, Н.Т.** Педагогический потенциал кыргызских пословиц и поговорок [Текст] / Н.Т. Султаналиева, К.М. Капарова, Ж.А. Калдыбаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2013. - №1. – С.17 – 18.
14. **Бердибаева, Н.И.** Кыргызские и русские пословицы о воспитании личности речи [Текст] / Н.И. Бердибаева, Г.А. Имашева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2013. - №1.– С. 21– 22.

DOI:10.54834/16945220_2022_2_113

Поступила в редакцию 12. 03. 2022 г.